

Fekete Csaba

Debreceni Szappanos János és Bocskainak hadi jószerencsét kívánó éneke (*Militaris congratulatio*, 1605)

In memoriam Nicolai Nyakas*

Bevezető

Genfben ország-világ ott láthatja kismarjai
Bocskai István vitézljő fejedelem szablyás

Fekete Csaba (Debrecen) református lelkész,
a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kol-
légiumi Nagykönyvtár ny. főmunkatársa.

szoboralakját a reformáció emlékművén a reformátorokkal egy sorban.¹ Hazai szobra sem csak a Hajdúság fővárosát, Böszörményt, és hazánk fővárosát ékesíti. Debrecenben, a Nagytemplom és a Református Kollégium épülete között szintén állítottak szobrot Bocskai tiszteletére a bécsi béke háromszázados évfordulóján, 1906-ban.² Történetileg a Bocskai birtokát alkotó Bihar vármegye és Debrecen tartozott össze valaha, de aztán letelepítésük után a hajdúk fegyelmezett városaival együtt fokozatosan megformálódott a XIX. század óta a mai Hajdú-Bihar megye.

* Dr. Nyakas Miklós (†2020. szeptember 13.) történész, nyugdíjas levéltáros és múzeumigazgató Hajdúböszörmény Kálvin téri gyülekezetének presbitere éveken át szervezett ünnepi megemlékezéseket október 31-re és más évfordulókra a református templomban és a városházán. Ez a tanulmány az ő javaslatára és ösztönzésére született. Előadásként szemelvények hangzottak el belőle a városházán. Nyitányként koszorúzás volt Bocskai szobra előtt, ott a zenekar szokás szerint Lantos Szabó István törökös ritmizálásában játszotta a katonaeóneket, elhangzott a szokásos néhány strófa.

Írásom megjelent korábban: *Hitben kovácsolódva, A reformáció emlékére*, A 2017. szeptember 11-én rendezett Város napi tudományos konferencia írásos anyaga, Hajdúböszörmény 2018. 50–71 (Közszolgálati füzetek 13). Most helyenként újraírva és némi pótlással közreadva adózom Nyakas Miklós emlékezetének.

Draskóczy László (†2020) emlékezetének is adózom tanulmányomban. Az eredeti, és az ünnepélyeken soha el nem hangzó dallamról leveleztünk, súlyosbodó betegsége idején is; értelmezése szerint közlöm az eredeti dallamot. Lásd még a 17. lábjegyzetet.

¹ Lásd Illyés Gyula közismert versét, ahol Bocskait szintén együtt sorolja Kálvin, Béza (de Bèze) és Cromwell személyével. Legutóbb megjelent: *Irodalmi Magazin V* (2017/4) 139–140.

² Másodlata ez a királyi ajándékként Budapesten felállított szobornak; talapzatát Tóth András szobrász készítette, Tóth Árpád költő apja. A szoborállítás történetére lásd KAPLONYI György: *Debreceni ércemberek, márványnévjegyek*. Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadóvállalat, Debrecen 1943. 107.

Beletartozik a Hajdúság és a hajdúk szabadságának ünnepi kalendáriumába Bocskai emlékművének ünnepi koszorúzása évfordulókon. Debrecenben, 1605 tavaszán kezdődött a történelmi hős ünneplése, jó Balassi–strófákban írott énekkel. Kobzos Kiss Tamástól, korán elhunyt énekesüinktől, de mástól is hallottuk, vagy idézgették évfordulókon, ámde az énekversnek majdnem mindig csak ugyanazt a három vagy négy strófáját — harminckettőből. Dallama hangulatos változatával szokott harsogni, ezt egyházi énekdallamból Lantos Szabó István ritmizálta, igen szellemesen, törökösre. Illik ünnepre. Sikeresen el is feledtette az eredeti dallamot.

Elég keveset mondhatunk az énekköltőről. Énekének egyetlen nyomtatott példánya maradt, ez is csonka. Gyanítjuk, hogy jóval többre terjedt költészete, mint ahogyan ismerjük, tudunk is még néhány művéről, nem mind maradt meg. Névtelen versek között is lappanghatnak még szerzeményei. Tollából származik egy korabeli kegyességi könyv ihletett fordítása is, ezt levéltárosi hivatalban való munkálkodása közben készítette, halála után látott napvilágot. A szerzőről jóformán annyit sorolhatunk el, amennyit magáruul elárul. Versfőkben megvan a neve, és halála után (†1614/1615) fordítása elé írt apósa 1615-ben némi adalékot. Mindezek mutatják, hogy erőteljes meggyőződésű és bibliás hitű református volt a költő Debreceni Szappanos János. Prédikátorként is szokták említeni, hibásan, erre nincs semmi bizonyítékunk.

Bocskai köszöntésére írott énekversét a magyar politikai költészet kezdeteként értékeli hosszabb ideje a szakirodalom. Ebben a mai szemmel is irodalmi igényű énekében Debreceni Szappanos János mintegy megalkotta a történelmi köztudatban Bocskai alakját. Illendő, hogy ünnepi alkalmakon se elégedjünk meg a hadi jószerencsét kívánó ének szokásosan idézett néhány részletével, vagy ennek a katonai parádéhoz illő elhangzásával, hanem figyeljünk arra is, hogy a XVII. századi magyar református énekköltészetnek milyen értékes bár, de egészében alig ismert alkotása. Keveset hangsúlyozták az ének bibliai hivatkozásait is, és mellőzték az eredeti dallam egyházi hátterét.

Nemzetünk és a reformátusság történetében nevezetes ének született az álmosdi csata után, ebben bibliai példákra hivatkozott, s bibliai hősök alakjával jellemezte a korabeli erdélyi fejedelmet, így háromszor is Gedeonnak nevezte Bocskait Debreceni János deák. De mondta őt Mózesnek is latin ajánló versében és gratulációjában. Ugyanezt, a *magyarok Mózes*e nevet írta be a debreceni kapus, mikor Kossuth Lajos két és fél évszázaddal később bevonult a szabadság fővárosába, Debrecenbe.³ Az ének latin címének többnyire csak első két szavát szokás említeni (*Militaris congratulatio*),⁴ pedig az ének tartalma a folytatásban

³ „Prófétai ihletettséggel látott a jövőbe, midőn a magyar nemzetet a politikai és vallásszabadságért Mózesként vezette, azért is nevezték a «magyarok Mózesének»” — így méltatta Bocskait a szobor avatásakor 1906-ban Boldisár Kálmán emlékbeszéde. KAPLONYI 1943 (ld. 2. jz.) 107. A további hivatkozott művek jegyzékét lásd az utolsó lábjegyzetben.

⁴ *Militaris congratulatio Comitatus Bihariensis ad illustrissimum principem et dominum, dominum Stephanum Botskai de Kis Marja, miseratione divina principem Transylvaniae, partium Regni Hungariae*

bontakozik ki, már a címben is, amikor elhangzik a *comitatus Bihariensis* és azontúl *totius Pannonia*, tehát a szűkebb és tágabb haza (pátria) összenövése, amelynek felszabadítása és felszabadítója az ének tárgya. Hasonlóan ezt a bibliai elnevezést, azaz hogy *Ő állít Gedeont melléd, / Általa harcokban megvéd*, Gusztáv Adolfrá is alkalmazta udvari prédikátora a harminc éves háború végén (*Ne csüggedj el, kicsiny sereg* kezdetű énekünkben).⁵

Elmondja a helyenként régies és barokkos nyelvezetű, de hibátlanul pergő Balassi-strófákban megírt ünnepi költemény teljesebb címe a keletkezés alkalmát és okát, magyarul ez így szól: *Bihar vármegye hadi jószerencse kívánása a nagyságos uraságnak és fejedelemnek, Kismarjai Bocskay Istvának, Isten kegyelméből Erdély fejedelmének, Magyarország részeinek urának, és a székelyek ispánjának, stb. — az Isten kegyelméből neki engedett győzelemért, és a többi dolog szerencsés alakulásáért, amelyeket ő isteni döntés szerint teljes Pannonia felszabadításáért vállalt magára, és amely jószerencse kívánást forrón szeretett fejedelme és pártfogója tiszteletére magyaros versorokban meghirdet és énekel a mi Megváltó Urunk születésének ünnepe táján az 1604. esztendőben Debreceni Szappanos János, a váradi káptalan levéltárosa.*

Szappanos János élete

Nevéből ítélve (humanista névalakban Stigmatopoeus) debreceni iparos családból származott, a szappanfőzők rétegéből. Ez idő tájt hetvenen is űzték ezt a mesterséget Debrecenben, és legkorábbi volt az országban a debreceni céh (1598). Erőteljes hívei voltak a reformációnak, mint általában a korabeli kereskedők és iparosok rétege. A család értelmiségi tisztségre emelkedett sarja hazai iskolákban tanult, de nem tudjuk, hol. Debrecenben nem iratkozott be felsőbb tanulmányokra. Tudunk Debreceni Szappanos Balázs későbbi ungvári prédikátorról. Ő sem debreceni diák volt, ellenben a coetus alapító tagja Wittenbergben; 1554. június 4-én iratkozott be, évekig tanult kint, senior volt 1562-ben.⁶ Lehetett rokona talán Debreceni Szappanos Jánosnak, esetleg apja? Nem tudjuk.

dominum et Siculorum comitem etcetera, ob victoriam semel eidem divinitus concessam etcetera, felicem reliquarum rerum ab eodam divino consilio in liberationem totius Pannoniae susceptarum successum. In gratiam ejusdem domini Principis, Domini et Patroni sui gratiosissimi, Hungaricis rythmis celebrata et decantata circa festum Nativitatis Domini Salvatoris nostri anno ejusdem, Millesimo sexcentesimo quarto per Ioannem S[igmatopoeum] Debrecinum, requisitorem capituli Varadiensis. — Debrecini. Excudebat Pauli Rheda Lipsiensis, anno 1605. RMNy 928; csonka unicum példánya: MTA Könyvtára. — RMNy = Régi magyarországi nyomtatványok. Szerk. BORSA Gedeon et al., Bp. 1971. Hiányzó és csonka strófák: 18, 21, 31–32; 17, 19, 20, 23, 30, de megjelenése után hamar lemásolta Somogyi János (1608) s később Egrespataki András, így a hiányok kiegészíthetők voltak a kritikai kiadásban: RMKT = Régi magyar költők tára XVII/1, sajtó alá rendezte BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos és STOLL Béla. Bp. 1959.

⁵ 1948-as református énekeskönyvünk 393. (és a 2021-es 589.) énekének szerzője Michael Altenburg (1584–1640); versét Gusztáv Adolf énekének nevezték korábban, s őt magát vélték az ének szerzőjének.

⁶ SZÖGI László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700. Ungarländischen Studenten an deutschen Universitäten und Akademien 1526–1700.* Budapest 2011. 2887. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17) — SZABÓ András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613.* Balassi Kiadó, Budapest 2017. 126. (Humanizmus és reformáció 37)

Tévesen írták sokszor, hogy Debreceni Szappanos János Wittenbergben tanult. Ha így lett volna, prédikátor voltáról beszélhetnénk. Csakhogy nincs a beiratkozottak sorában. Abból vélték tévesen wittenbergi tanulását, hogy látszólag az ő neve található egyik latin köszöntővers végén. A valódi szerző Debreceni Soós János. Ő 1589. május 14-től tényleg Wittenbergben tanult,⁷ nevét rövidítve is írta (S.), mint Debreceni Szappanos. Volt rajtuk kívül még több korabeli Debreceni János, nem tudhatjuk, hogy valamelyikük esetleg azonosítható-e a versíróval, avagy rokonával, leszármazottjával.

Betölthette levéltáros (rekvizitor) tisztségét Váradon már a XVI. század vége előtt, erre gondolhatunk a Várad vidékének pusztulásáról 1598-ban, menekültként, Bánffyhunyon írott énekéből. Nem ismerjük, mikortól és miként alkalmazták, kikkel volt személyesen kapcsolatban, barátságban, milyen vallási, teológiai, irodalmi és egyéb hatások érték. Aligha szóvirágként nevezi patrónusának Bocskait. Verseiből világosan kitűnik, hogy szilárdan a Bocskait s Bethlent támogató oldalhoz s politikai nézeteket vallók sorába tartozott. Ő lehet ugyanaz a János diák is, aki históriát írt, kiadására Bocskai hagyott is kétszáz forintot, de ezt a munkát nem ismerjük, vagy nem is jelent meg, vagy pedig elveszett, nem maradt belőle példány.

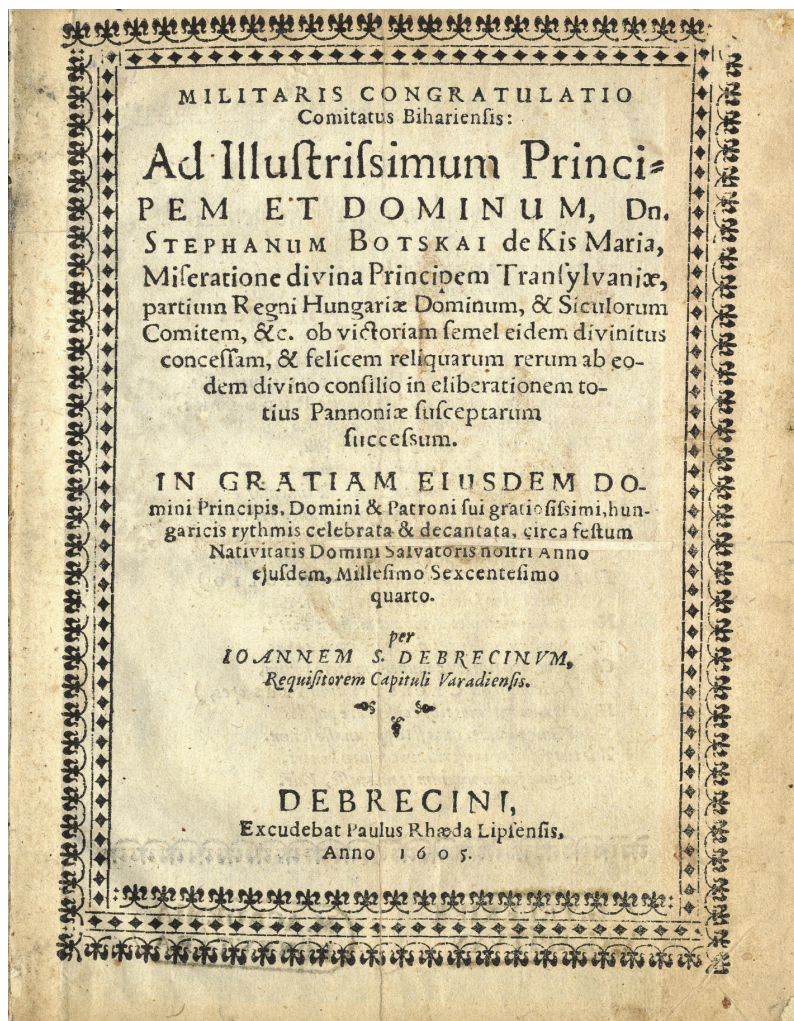
János deák néven fordította a *Christianus suspirans* című kegyességi traktátust,⁸ könyörgések példatárát, *magyar keresztyéneknek vigasztalásokra*. Csákányos Márton adta ki halála után, és Bethlen Gábornak ajánlotta. Soraiból megtudjuk, hogy 1615-ben már nem élt Szappanos. Azonos volt-e János deák Debreceni Szappanos Jánossal? Apósa soraiból és a Bocskait köszöntő énekéből ez kétségtelennek látszik, mindkét helyen ugyanaz a megnevezése: *Bihar vármegyében káptalan*, illetve *requisitor capituli Varadiensis*. Deák volt, deákos műveltségű, azaz tanult ember, aki latinul is írt és verselt. Idézzünk megvilágosításul néhány sort az előljáró beszéd Váradon, 1615. augusztus 1-én kelt ajánlásából. E könyv

„gyönyörűséges voltát vévén eszében az én Úrban elnyugodott vóm, Debreczeni János deák, Bihar vármegyében káptalan, egyéb foglalatosági között deákból magyar nyelvre fordította, és leírta; mely írást halála után bibliotékájában, könyvei között, én megtalálván, nem akarám, hogy az mi szegény nemzetünknek idvösségére szolgáló ilyen hasznos munka eltemetessék, hanem magam költségével kinyomtatván, nagyságodnak, mint kegyes fejedelmeknek [...] ajánlom.”⁹

⁷ SZÓGI László 2011, i. m. 3592. sorszámával. SZABÓ András 2017, i. m. 125.

⁸ RMNy 1081; debreceni példányát használtam, Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár, RMK 757. Online: rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_454/?r=0&pg=3&layout=s

⁹ RMNy 1081, (?)_{ib}–(?)_{sa} jelű levél.

Debreceni Szappanos János műve (MTA könyvtára).

Köszöntő éneke

1604 karácsonya táján született a 32 stórfás ének, elárulja ezt címe. Utalásából megtudjuk, mikor nyomtatták. Utólag, sajtó alá bocsátása előtt írhatta a részletező latin címet szerzője, s a magyarázó latin verset hozzá, 1605 februárjában vagy március folyamán. Megjelent 1605 márciusában vagy április elején. Ez abból következik, hogy Bocskai Székelykeresztúron, a februári gyűlésen lett a székelyek ispánja, ez a titulusa benne van a vers latin címében (*siculorum comes*). Amit pedig

a vers nem említ, mert a köszöntés idején még nem történt meg, 1605. április 20-án választották Magyarország fejedelmének Bocskai Istvánt Szerencsen. Ott mondta el esküjét a református templomban. Ennek szavaiból is sugárzik a fejedelem erős és egyértelműen református hite, elkötelezett meggyőződése, ugyanez szólal meg sokszor emlegetett végrendeletében. Mindezekben teljességgel azonosulhatott vele Debreceni Szappanos János:

„Én Bocskai István, Kismarjai, ki ez mai napon Istennek kegyelmességéből és az nemes böcsületes Magyarországnak levő öszvegyült uraktól, nemessektűl, az vármegyéknek nagyobb részétől és szabad városoktól, ingyen való szabados jó akaratjokból, szeretetekből és régi szabadságoknak módja szerint való szabad választásokból, választattam az magyarországi fejedelemségre; esküszöm az élő Istenre, azki Atya, Fiú és Szent Lélek teljes Szent Háromság egy bizony igaz Isten, hogy én az én magyarországi híveimet, kik az én birodalmom alá adták és adják ennek utána is őmagokat, urakat, nemeseket, szabad városokat, minden rendeket, boldogokat és szegényeket, hűtükben, szabadságokban és törvényeknek minden cikkelyében megtartom, az országnak közönséges velünk való végezése és akaratja szerint, és az én alattam való híveimmel erőm és tehetségem szerint megtartatom, és ugyanezen magyarországbeli híveimmel holtom napjáig egyet akarok értenem, el sem hagyom őkegyelmeket sem jó, sem gonosz szerencsésekben hírek és akaratjok ellen...”¹⁰

Nem lehetetlen, hogy az énekköltő éppen a közelgő szerencsi országgyűlés miatt adta nyomdába versét.

A versszerzés körülményeit magyarázza a latin disztichonokban megfogalmazott ajánlás,¹¹ ennek magyarul a következő az értelme:

¹⁰ Benda Kálmán szájából hallottam élőszóval, amint a templomban, az egykori színhelyen idézte a szerencsi országgyűlés évfordulóján elhangzott emlékbeszéde nyitányaként. Kiadását vö. *Iratok Bocskai István és kora történetéhez. Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója*, VI. Sorozatszerkesztő: NYAKAS Miklós. A Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Kiadványa, Debrecen 2005. 154. Ismét megjelent: Közzolgálati füzetek 13. 49.

¹¹ A latin ajánló vers a címlap visszáján jelent meg:

Versus dedicatorii ad eundem dominum Principem

Botskaides Heros, antiquae gloria stirpis,
Extra spem nostri Spes animosa soli:
Postquam coeperunt bellaces Teutones Hunnos
Perdere, & in nostram Templam sacrare necem.
Quod solus nostram miseratus es ipse ruinas,
Te merito jam nunc Hungarus omnis amat.
Scilicet haec virtus haec est laus magna Rudolphi,
Sic sibi subjectum dilacerare gregem?
Viderat ista Deus, Deus idem riserat ista,
Ridet is ex alto, prava statuta, polo.

„Hős Bocskai, ősi nemzetség ékessége, földünknek reménység feletti lelkesítő reménye! Midőn a harcias teutonok pusztítani kezdték a hunokat s gyilkolásunkra templomokat szentelni, téged méltán övez most minden magyar szeretete: romlásunkon csak te könyörültél. [II.] Rudolfnak hát ez volna erénye, nagy-nagy dicsősége? Marcangolni alávetett nyáját?¹² Látta Isten, nevette ezen, kineveti ő a gonosz terveket az égből.¹³ Téged szólít, Mózesünket, és megfutamítja az effélétől nem rettegő teutonokat kevés fegyverünkkel. Üdvözet tenéked, nagylelkű hős, vármegyénk szeret téged, jobban mondva Pannoniának minden rendje szeret, s minden jámbor költő, (akiket kedvel Apolló), a te tetteidet akarja megénekelni. Nem irigykedem, bizony, írjanak jobban a poéták, mi sekély vizeket hasítunk kicsiny sajkán. S mert sem pénzt, sem ajándékot nem tudok küldeni, (...) most jónak véltem néked ajánlani e csekély versezetet. Ha megtudom, hogy tetszett, olyan verset írok tiszteletedre, amelyet nagyon is megérdemelsz. Isten legyen veled.”

Szemelvények az énekből¹⁴

Az szép szabadságra, | Magyarság javára |
Töreködő jó urunk
Úri dicsőségből, | Mint Krisztus mennyégből, |
Alászállott gyámolunk:
Szolgai ruhában, | Katona formában, |
Hallgasd meg, azmit írunk!

Teque, Mosen nostrum vocat, & nil tale timentes
Teutonas, Hungaridum pauca per arma fugat.
Macte animis Heros, noster Comitatus amat te:
Pannoniae potius te Status omnis amat.
Et tua jam dudum (quibus indulgebit Apollo)
Quisque pius vates acta referre cupit.
Non equidem invideo, scribant meliora Poëtae,
Nos humili parvas lintre secamus aquas.
Cumque nec aera tibi, nec munera mittere possim,
(Sic nihil ad Croesi contulit Irus opes),
Hosce tamen rythmos tibi consecrare pusillos
Nunc placuit, quos si te peramasse sciam,
Tale tuo posthac conscribam carmen honori,
Quale sciam nimium te meruisse. Vale.

¹² Szó szerint itt nem idéz a Bibliából, de céloz első sorban a hűtlen pásztorok ellen elhangzott prófétai igékre, például: Jaj Izráel pásztorainak, akik önmagokat legeltették! [...] a hízottat megölték, a nyáját nem legeltették (Ez 34,2–3); [...] pásztorok ők, akik nem tudnak vigyázni [...] (Ézs 56,11); Jaj a pásztoroknak, akik elvesztik és elszélesztik az én mezőmnek juhait [...] (Jer 23,1); Haragra gerjedtem a pásztorok ellen [...] (Zak 10,3).

¹³ A mennyben lakozó kineveti, az Úr kigúnyolja őket (Zsolt 2,4).

¹⁴ RMKT XVII/1,258skk.

Eme ismételten elhangzó megszólítással kezdi tisztelgését a költő a nevezetes hadi esemény után alig két hónappal. Bocskai hajdúi élén 1605. október 15. éjjelén váratlanul rajtaütött az Álmosd és (Bihar)Diószeg között masírozó német zsoldosok alakulatán, amely elnyúló menetben *szállongva ballagott*, a kassai főkapitány alvezére, Johann Pezzen ezredes vezetésével (őt Petz János néven említik leggyakrabban). Fényes hajnali győzelem volt, szétszórta őket Bocskai, Váradra menekült a tönkrevert „ördögi sereg” maradéka. Ezt így örökítette meg a 20. versszakban Debreceni Szappanos (célozva saját korábbi énekében foglaltakra is, amelyben Várad környékének pusztulásán kesergett):

Nem bánkódik Várad, | Noha kénja árad, |
Ezen az diadalmon,
Karótúl fejünket, | Kéntül életünket |
Mert megmented az napon.
Petz Jánosnak hadát, | Luciper táborát |
Hogy megrontád ez napon.

Még néhány szemelvény következék az énekből. Két okból jelölöm a 19-es nagysorok felbontását (6+6+7 szótag), mint föntebb. Először is, hogy énekelni lehessen az itt közölt dallamra.¹⁵ Másodsor, mert bár Balassi egyetlen autográf verskézirata alapján a Balassi-strófát ma általában háromsorosként szokás nyomtatni, az 1605-ös kiadásban kilencsorosra tördelt strófákban közölte énekét Szappanos, így, ahogyan a 9. versszakot itt látjuk:

Ha jövendőt tudunk,
Ha igazat szólunk,
Ott leszen az újjulás.
Szomszédság-szegőktől,
Országunk vesztőktől
Magyari szabadulás.
Az mennyei Úr is,
Így akarja ú is,
Hogy legyen az megváltás.

¹⁵ Ez a dallam többek között az 1734-től megjelent *Új zengedező mennyei kar* 598. számú énekéhez tartozik. Lantos Szabó István a Szöllősi Benedek szerkesztette első római katolikus gyülekezeti énekeskönyv, a *Cantus Catholici* (Lőcse 1651; RMNy 2381) közölte dallamot ritmizálta törökösre. Hiányzó hang és hiányzó custos miatt bizonytalan, hogy az itt a 126. oldalon látható dallam második sorának közepén milyen záróhangot kell pótolnunk; eszerint változhat a hangnem értelmezése, illetve a Kolozsvárott 1744-ben nyomtatott finálist ennek értelmében tekinthetjük helyesnek, vagy hibásnak. Korábban is fölvetődött, hogy a dór–fríg záratlatsere tekinthető helyesnek, mert az énekeskönyvi dallamok frigesedése népzenei gyűjtések általános tapasztalata. Az összehasonlítást lásd az RMDT jegyzeteiben, azaz CSOMASZ Tóth Kálmán: *A XVI. magyar dallamai. 2. átdolgozott és bővített kiadás, szerkesztette és sajtó alá rendezte FERENCZI Ilona*. Akadémiai kiadó, Budapest 2017. II. kötet, 134. (Régi Magyar Dallamok Tára)

Azért alkalmas ez a dallam éneklésre, hogy ne csak úgy éljen bennünk, mint pattogós mars. Mert a szokásos, ünnepeken felharsanó trombiták zengéséből és dobok pergéséből nem is lehet arra gondolnunk, hogy egyáltalán nem indulóféle az eredetileg megjelölt dallam, hanem temetési ének: *Mely csalárd ez világ, ó, emberi állat, mit ragaszkodol hozzá.*¹⁶ Ez a Lantos Szabó István-féle átritimizálást hallgatva bizony eszünkbe sem juthat. Debreceni Szappanos János éneke több, mint politikai ünnepeken elhangzó fanfár vagy toborzó. Nem elejétől végéig merőben felkelésre és hadakozásra buzdít, hanem Bocskai felmagasztalásán túl beleágyazódik egy szemlélődő és értelmező műfajú, örvendező és vívódó könyörgésbe, amely végül, mint minden imádságunk, *Ámen*-be torkollik. Nehéz volna megrajzolni valamilyen előre megtervezett vonalat, amelyre mondanivalóját az egymásra következő versszakokban fölfűzi a költő. Végig egymás után fakadó sorok sodrása vezeti tollát, ameddig ki nem öntötte belső meggyőződését, reménykedését és vívódását. Vitézkedés mellett súlyos lelki oldala is van annak, amit tennünk kell, ahogyan a 28. versszak kimondja:

Méltó hát vigyáznunk, | Méltó könyörögnünk |
Az új fejedelmünkért.

Évfordulókon, koszorúzásakor alkalmas a szokásos megszólaltatás, emlegeti ismételten a *Dob-, trombitazengést*, | *Álgyú-, puskalövést* (24. versszak, hasonlóan az 5., 8. és 30. versszakban is), kimondja azt is, hogy *Ideje vagdalkoznunk* (5. versszak). De mindezt azzal, hogy *Mindent el kell szenvedniünk* (24. versszak). Találékonyan meg is magyarázza ezt egy verssor ugyancsak a 24. versszakban:

Dióbélt kívánván | Tudjuk azt mind nyilván |
Az héját meg kell törnünk.

Néhol elvont, a nemzeti történelem szellemét és a nemzeti király eszményét sugalmazza, még Bocskai megkoronázása előtt. Énekelje el hát erre a dallamra, aki szeretné az eredeti elmélkedő jellegét érzékelni! Tagadhatatlan, hogy e dallam értelmezése sem könnyű, mert nem tekinthetjük sem kétségtelennek a hangnemét, sem azt, hogy a későbbi kolozsvári lejegyzés és nyomtatás (1744-ben) hibátlan. Ez nem csak a rövid és hosszú hangok következtlen használatára vonatkozik, ezeket másik két dallam nyomán lehet javítanunk.¹⁷ Általános,

¹⁶ Ízelítőül lássuk eme halottas ének néhány sorát!

Mely csalárd ez világ, ó, emberi állat, mit ragaszkodol hozzá?
minden dicsősége mely hamar elmúlik, és mit bízol ő hozzá?
hogy nem tekétesz fel az te Istenedhez, igyekezzél ő hozzá! ...
Prédikál minékünk az holt ember, mondván: emlékezzél, ó, ember,
hogy miként születél, azonképpen esmét ez világból kimúljal,
ma én rajtam esett, holnap rajtad esik bizonynal várd ezt ember.
Tenéked, Úr Isten, azért dolgainkat életünket szenteljük,
vezérlj, taníts minket az te Szent Lelkedvel, hogy nevedet tiszteljük,
és lelkünket vígan te szent kezeidben halál által adhassuk!

¹⁷ Köszönettel elfogadom Draskóczy László itt közreadott fríg értelmezését és kiigazított ritmizálását. A dallam eszerint ABC | DB1vCv | ABB2v szerkezetű; eltér az RMDT (1958, 101) lejegy-

hogy a háromsoros régi énekek többségéhez társított dallam sort ismétél: valójában kétsoros. Az itt következő dallamnak az is értéke, hogy valósággal háromsoros. Halottas ének mivoltához illően egyáltalán nem katonanének-hangzású.

Valósággal panaszének hangvételi Szappanos János énekének több versszaka. A mostoha nemzeti sors miatt kesereg, a sok-sok nyomorúság mint napi tapasztalás hátha most végét járja, és utána jobb kort, víg esztendőt élünk meg! Föltűnik a bűnökért fenyítő ostor és vessző (*virga Dei, flagellum Dei*) és a vétkek megbocsátása. A XVI. századi énekek témáit és látásmódját folytatva reméli, hogy ez immár elkövetkezik, Bocskai történelmi alakját ezért magasztalja, mint a 3. versszak záró sorában és a 4. versszakban.

Jaj, szegény magyarok, | Immár vigadnotok |
Egyszer ideje volna.

Sok ideje immár, | Hogy szívünk várton vár |
Isteni segítséget.
Elfordult volt túlünk, | Mert nagy sok volt bűnünk, |
Szívünk azért rettegett.
Lám, nem haragszik volt, | Csak mint atya sújtolt, |¹⁸
S immár megkegyelmezett.

A következő sorok mögött az is rejlik, hogy rossz hírük járta a hajdúknak: nem a nemesek reguláris seregéből vagy várórségből valók voltak, hanem mindenféle gyűlevész népségből, vegyes nemzetiségű szegénylegények közül verbuválódtak, s fegyveres szolgálatra vagy kísérőként és marhahajcsárként bárkihez elszegődtek; de aztán Bocskai keze alatt rendezett katonai szervezetet alkottak, és településenként hajdúkapitány fegyelmezte őket. A 6. versszak záró sora és a 7. versszak erre így hivatkozik:

Lám, táborban vadnak, | lám, egy szívvel laknak |
az jó hajdú katonák.

zésétől, így a Kolozsvárott 1744-ben nyomtatott finalist (Ó, én két szemem) is ennek értelmében tekinthetjük helyesnek. Ferenczi Ilona meghagyta a dór lejegyzést, mert nem *a*, hanem *c* hiányzó hangot pótolta, RMDT (2017), II. 134.

¹⁸ Javítottam, mert szóismétlésből eredő sajtóhibának vélem a nyelvileg nem világos *sújt volt* szó szerkezetet (nyelvtanilag talán *sújtott volt* illene ide); itt is a *flagellum Dei* toposzra való célzás sejthető.

Ó, szegény katonák, | Szeret már az ország, |
 Semmit ne bánkódjatok,
 Iggyünk igaz vagyon, | Istenünk jó vagyon, |
 Meg nem csalatkozhattok,
 Szeme fényét szúrják, | Haragját már lássák, |
 Hogy lesz diadalmotok.

Az utolsó sor is bibliai célzás:¹⁹ haza, vallás és szabadság összefonódik a hadviselésben. A régiek szavajárása szerint a *tudomány* szó értelme bizonysgtétel, tanúság. Itt a reformációról, az igaz, azaz megújult, református hitről vállalja a tanúságtételt a nemzetet és vallást elnyomó hatalom ellen felkelő sereg (8. str.):

Az eklézsiaért, | Igaz tudományért |
 Ű maga föláll talpra,
 Mikor zászlótokkal, | Dobbal, trombitákkal |
 Mentek az kemény harcra,
 Adván bátorságot, Nálatok az kardot |
 Forgatja csak Ű maga.

Tudniillik Urunk és Istenünk maga hadakozik értünk, mint az ószövetségi történetekben (10. versszak).

Nyomorúságinkat, | Szánta nyavalyánkat, |
 Gyalázatos voltunkat,
 Engedelem alatt, | Hűség szűne alatt²⁰ |
 Hogy látta rabságinkat,
 Kegyetlen urunknak, | Vérszopó hóhérmak |
 Keze alatt kínunkat.

A 11. versszak végén és a 12. versszak következő soraiban a német szitokszavakat örökítette meg a költemény a megszállók korabeli katonai nyelvéből. A *selyma/selma* jelentése gazember; illetve teljesebb alakban ilyen a német káromkodás: *Dass dich Gotts Blitz treffe*. Ezt mondogatták a magyarokra, ilyenképpen gyalázták őket a leigázók.

Híveknek kiáltnak, | Másfelől pusztítanak, |
 Vágnak, ölnek szabadon.
 Az magyar koronát, | Világ kívánságát |
 Lábok alá tapodják,
 Selyimet magunknak, | Dass dich Gotts-ot mondnak, |
 Személyünket utálják,

¹⁹ [Jákóbot az Úr ...] őrizte, mint a szeme fényét (5Móz 32,10); aki tehát ellene szegül a választottak ügyének, számíthat izzó haragjára. Ezt folytatja az intelem: Az én parancsolataimat tartsd meg, és élsz, és őrizd az én tanításomat, mint a szemed fényét! (Péld 7,2); továbbá innen fakad a fohász, hogy: Tarts meg engemet, mint szemed fényét! (Zsolt 17,8).

²⁰ E sor értelme: *megbocsátás* (engedékenység) és (az ígérekhez való) *hűség színlelése alatt húzódt meg rab voltunk*.

Sem hűségünk nem kell, | Barátságunk sem kell, |
Halálunkat kívánják.

Isten ügye miatt nem kell félniük a magyar híveknek, mert az evangéliumhoz és hazájukhoz hűséges magyarokat üldöző Rudolf sorsa az lesz, mint a bibliai idők hódítójának, akit, akár zsákmányul ejtett vadállatot,²¹ de a fogolyként elhurcoltakat is az orrukba fűzött horognál vagy karikánál fogva vezették láncon (láthatjuk ezt a piramisok domborművein is). Ezt mondja el a 13. versszak.

Mostoha Rudolphus, | Sátán miatt vagy bús, |
De megvér az Jehova,
Az híveket űzöd, | Az Krisztust üldözöd, |
De horgot vet orrodba,
Szegény keresztyének, | Meg ne rettenjeteK |
Az Isten causájában.

Nem csak akkoriban, mindmáig Bécsben őrzik (a Satzkammerben) Bocskai koronáját. Azért csináltattott neki újat a török, mert Szent István koronája a Habsburg-ház birtokában volt. Ha Bocskai elfogadja a királlyá koronázást a török kezéből, akkor ezzel elismeri az oszmán birodalom fennhatóságát, amelynek aláveti magát, Magyarországgal együtt.²² Érzékeli ezt a kockázatot a debreceni költő is, ezért tér vissza ismételten a Bibliából idézett példákra a nemzeti király személyével s származásával kapcsolatban is (bár Kolozsvárt született, Bocskai a bihari Kismarját említette szülőhelyeként), de a nemzeti függetlenség eszméje miatt is. Ezért hangsúlyozza a hatalmat birtokló idegenek, a Habsburg–Lotharingiai királyi ház örökletes európai hatalmával szemben az alacsony sorból való bihari eredetet, ez összhangzik a dávidi és jézusi származással. Ezt megelőzték az üdvözítés történetében a választott nép vezérének és a kánaáni honfoglalásnak, majd a bírák korának a karizmatikus hősei (a kicsiny Betlehemből származó Dávid, a szintén közönséges sorból, nem dinasztiból származó Mózes, Józsué és Gedeon, akik a honfoglalás és a későbbi viszályok között szabadítóként igazgatták népük sorsát). Ezért a megpróbáltatások emlegetése közben az öröendezés is újra hangot kap, mint a 16. versszak végén, amelyet összekapcsol a 17–18. versszakban több bibliai személyiség példájával.

²¹ A hódító asszíroknak mondja az Úr prófétája: vetem orrodba horgomat és szádba zabolámat (Ézs 37,29); illetve a fáraónak: És horgokat vetek szádba (Ez 29,4); valamint Gógnak is: És elcsalogatlak és horgokat vetek szádba. (Ez 38,4)

²² Bocatius János (Hans Bock), Kassa főbírája részletesen leírta latin versében a fejedelem találkozását a nagyvezírel Rákosmezőn, november 11-én, és a korona átadását Bocskainak, érzékeltetve a rettegő tartózkodást a török szövetségtől. *Joannes Bocatius, Opera quae exstant omnia. Poetica.* Vol. I, ed. Fr. CSONKA, Budapest, 1990. Mindjárt Bocskai fejedelem halála után részletesen elbeszéli a szabadságmozgalom történetét Bornemisza Váczi Menyhárt Bereg vármegyei református prédikátor csonkán fennmaradt históriás éneke. Kiadása: RMKT XVII/1. 65. szám. Nem foglalkozhatunk itt sem ezzel, sem például azzal, hogy Bocskai eszmevilágában és a magyar református egyháztörténetben milyen fontos volt a fejedelem udvari papjának, a Nagykerekiből Kassára vitt Alvinczi Pap Péternek a munkássága.

Örvendező orcánk, | Sokáig szép hazánk |
Nézhessen királyára.

Nem kell irigykedni, | Farkasszemmel nézni |
Senkinek ez dologra,
Bihar vármegyéből, | Hogy te ez kis helyből |
Származtál oltalmunkra,
Krisztus is jászolból | És kis Názáretből |
Jött világ váltságára.

Így szokott ez lenni, | Ezt szokta mívelni |
Az mennyeknek szent Ura,
Az kisdéd szíveket, | Vezérelvén őket, |
Viszi derék dologra,
Móizses²³ és Áron, | Józsué, Gedeon |
Példája ezt mutatja.

Ebben az énekben kezdődött a hajdúk fejedelmének csaknem mitikus hőssé avatása. Az is a reformáció korának jellemzője, hogy a hősi énekekben és históriákban szokásos görög-római mitológia alakjai helyett bibliai hősök példája sorakozik az énekben. Költőként Szappanos folytatja Balassi katonaénekeinek hagyományát is, érinti Magyarország panaszát (ez a *querela Hungariae* toposz), a wittenbergi történetfelfogás is megjelenik soraiban (az ószövetségi és a magyar nép történetének párhuzama, amely a reformáció korától Kölcsey himnuszáig ível nemzeti költészetünkben). Ezzel az eszmeiséggel összekapcsolódva vált Bocskai fejedelem alakja a hazai protestáns egyháztörténetnek és nemzetünk történelmének részévé. Ezt a folyamatot az utóbbi évtizedekben a történelemírás és a hazai irodalom elmélete úgy tekinti, hogy a köztudatban ismételten az válik és vált történelemmé, amit az emberek hisznek és vélnék a múltbeli fordulatokról és azokról a személyekről, akik ezt munkálták.

A nemzeti és vallási ügy összefonódása azzal is jár, hogy az énekíró a középkori egyházat elutasítja, Rómát és a pápaságot. Papsággal és szertartásokkal hazaküldeti forráshelyére. A tiszta forrás helyett a gidres-gödrös, kátyus, posványos hely zavaros vizéhez hasonlítja, erre utal a *kotus* szó. Mocsaras részek is voltak Várad környékén, a Kőrösök vidékén. De kinek az örömben és vesztég, azaz csöndben és víz mellett, egy helyben való lakozásáról van itt szó a 22. versszakban? Az egész verssor értelme homályos, a vesztég lakozás helye bizonytalan, lehetséges, hogy a sor végén nem is jelképes helynévről van szó, hanem arról, hogy zsákba öltözve lakozzék, azaz bűnei megbánásáról el ne feledkezzék; ez akkor a Rómába küldöttekre volna érthető, de nem hiányozhatott a protestáns hitvallásból, tehát Várad magatartásából sem:

²³ A személynevet kiejtés szerint írtam, görögös alakjára (diftongus) tekintettel, ezt régen magyarul is három szótagnak ejtették, így illik a hatszótagos verssorba. Mutatja a kiejtést az erdélyi nyelvjárásban máig megőrződött Mózsai névalak.

Az Úr teáltalad | Izene, mit fárad |
 Ily méltatlan dologban,
 Az szent zsolozsmákat, | Pileses papokat |
 Küldje haza Rómában,
 Ő maga örömben, | Kutus víz mentében, |
 Lakjék veszteg Sakában.²⁴

Árvának hajdan a magára maradt, megözvegyült asszonyt mondták. Árva eklézsia volt az, amelynek nem volt prédikátora. Ilyennek láttatja a szabadításban bízó költő Bocskait (a 28. versszakban).

Méltó hát vigyáznunk, | Méltó könyörögnünk |
 Az új fejedelmünkért,
 Maradék hazánknak,²⁵ | Szép eklézsiánknak |
 Adatott Gedeonért,
 Tegye szerencsésé, | Hosszú életűvé |
 Isten az sok árvákért!

Bocskai az irodalmi és történeti köztudatban egyformán jelképévé vált a magyar szabadságtörekvéseknek és a református hit védelemének. Azért is, mert hajdúii élén az egyetlen győztes magyar szabadságharc vezére volt, azért is, mert a katonai diadal után nem hódítani óhajtott, hanem gondja volt a béke megteremtésére, elvi és gazdasági alapjainak megszilárdítására. Történelmi tett a bécsi béke és a hajdúk letelepítése. Bocskai fejedelemsége, nemzeti királysága nem lett, az énekíró vágya szerint, hosszú életű. Alig két esztendőre terjedt, győztes csatái után illő udvartartást sem alakíthatott ki Kassán, mégis mindmáig beleépült a Tiszántúl és a magyarság történeti tudatába.

Szappanos egyéb munkái

Emlékezésünknek nem lehet célja sem a teljes, bár töredékes életmű áttekintése, sem pedig a Bocskaival foglalkozó XVII–XX. századi történelmi és irodalmi alkotások átfogó vizsgálata. Befejezésül mégis vessünk egy pillantást Debreceni Szappanos János hiányosan ismert életművének fennmaradt vagy legalább cím szerint ismert alkotásaira. Így hasonlíthatjuk köszöntő énekét más alkotásaiban megjelenő vonásokhoz. Csak egy históriás és egy búcsúztató ének meg

²⁴ Jelentése bizonytalan, talán: *zsákjában*? Nem lehet azonban *szak*, azaz meritőháló, abban nem lehet lakozni. Sem Zsáka bihari helységnevre nem gyanakodhatunk okkal. Ki lakozna ott? Sem Váradra, sem az elküldött misefaragókra nem illik. Nincs elfogadott szakirodalmi értelmezése e részletnek.

²⁵ Hazánk sorsára értelmezhető a török és német uralom bibliai előzménye; Sion, Izráel és Juda (vagy mások) maradékának szétszórásáról, elvetéséről vagy összegyűjtéséről sokszor szólnak a próféciák. Például ilyen ígéret hangzik a fogságról: A maradék megtér, és Jákób maradéka az erős Istenhez (Ézs 10,21); ... az ő (azaz Efrata) atyjafiainak maradékai visszatérnek Izráelnek fiaihoz (Mik 5,2); Ezsdrás bűnvalló imádságát így végzi: meghagytál minket maradék gyanánt, mint e mai nap bizonyítja (Ezsd 9,15).

egy fordítás biztosan az ő munkája. Már említett históriájának keletkezéséről és tartalmáról nem tudunk. Rokon hangnemű és verselésű névtelen énekek között lehetséges, hogy talán egy vagy több is az ő szerzeménye, ez jelenleg eldönthetetlen. Említenünk kell legalább a következő négyet.

Várad ostroma

Jaj szép hazámnak ékes palotája kezdetű históriás énekét az ostromlott Várad környékének nyomorúságairól írta 1598-ban Szappanos Bánffyhunyadi, menekültként.²⁶ Nem tudunk nyomtatásban való kiadásáról, kéziratos másolatban fennmaradt. Nem foglalhatta el Várad várát a török akkor, de végigpusztította a teljes vidéket. A kínzásra és kivégzésre vitetett felvidéki (egyébként ismeretlen életű, de valamiért halálra ítélt) Lakatos Péter egykorú, 42 versszakos, kéziratos fennmaradt búcsúzó énekét nevezi meg siralmas éneke dallamával: *Paradicsomnak kegyes szép hajléka* (1595).²⁷ A két ének nem csupán a minden rosszra és mindenkor halálra való készenlét és a török idők borzalmainak leírása köti össze, hanem talán volt a két költő sorsában és szemléletében is hasonló vonás, amit nem ismerhetünk. (Vö. még pl. Ps 136/137,9.)

Vénök és ifjak mind megöletének,
Az gyöngye szüzek szeplőben esének,
Az kisgyermek falhoz veretének. ...

Fordítsd orcádat az mi siralminkra,
Térítsd haragod az undok pogányra,
Viselj gondot már az te fiadra. ...

Ivölt nagy szóval: hol az ti Istentök?
Az ti Istentök, azokiban bíztatok,
Légyen immár most segítségül néktök!

Szegedi Gergely és mások is hasonló hangnemben írtak panaszokat soroló éneket az ismétlődő gyalázat, pusztulás és szenvedés miatt. Ebben az énekben is hasonló sorsot emleget Szappanos, mint mikor kevesebb mint egy évtizeddel később a győztes és szabadító Bocskait ünnepli, de itt politikai töltet nélkül.

Fohászokodás koronája

Főntebb említett munkáját, tehát Heinrich Petrus (1546–1615)²⁸ német humanista, jogász és rektor 1576-ban megjelent munkájának fordítását kiegészítette

²⁶ RPHA = *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* [...] Dir. Iván HORVÁTH et al. Nouvel objet, Paris, 1992. (Ad corpus poetarum.) Itt RPHA 623; szövegének kiadása RMKT XVII/1. 62. szám.

²⁷ RPHA 1175; kiadása RMKT XVII/1. 10. sz. Vö. RMDT (2017) 204. és 208. Ezt a dallamot nem idézhetjük, mert csak hivatkozásokból ismerjük.

²⁸ Henricus Petreius (Herdesianus néven is emlegetik), vö. Wolfgang KLÖTZER (Hg.): *Frankfurter Biographie. Personengeschichtliches Lexikon*. 2-ter Band. M–Z (= Veröffentlichungen der Frank-

Otto Casmann rektor 1606-ban megjelent munkájával, tehát magával csaknem egykorúak munkáját fordította magyarra Debreceni János deák ilyen címmel: *Mind ez életben s mind az halálban fohászkodásokkal megrakodott, névvel és valósággal való igaz keresztyén; és ugyanazon keresztyénnek sok szép virágokkal, azaz szentírásbeli vigasztalásokkal és intésekkel ékesítettett három (avagy három-rendű) koronája...*²⁹ Főntebb tisztázódott, hogy a megnevezés Szappanos Jánost jelenti. Nem ismerjük olvasmányait, könyvtárát, nem tudjuk, hogy miként válogatta össze ezt a voltaképpen háromrészes munkát, azt sem dönthetjük el, hogy a lefordításra indította-e valamilyen személyes ok, például saját betegsége is, vagy inkább az állandó veszélyeztetés miatt hangsúlyozta a halálra való készüléket és az élettől való búcsúzást. Talán mégis inkább sokat látott és protestáns műveltséggel felvértezett emberként kora szenvedései között akart vigasztalni másokat.

Stílusa értékelésére lássuk postumus megjelent fordításának egy-egy rövid részletét. A munka elején regulák és fohászkodások követik egymást. Szabályok sorakoznak a hívő keresztyén mihez tartásáról, amelyet mindjárt ugyanannak teljesüléséért esengő fohász követ. Majd követi ezt Petreus Herdusianus (így írta!) több levélre terjedő, ismétlődő *Elhagylak világ...* kezdetű bekezdésekből formált elmélkedése (Az keresztyén embernek ez világtúl való elbúcsúzásának formája). Végül a dicsőség (azaz megdicsőülés) hármaskorona vagy virága elnevezésű elmélkedéssorozat zárja a kötetet. Részletes magatartási és kegyességi útmutatás váltakozik a hozzá fűzött serkentéssel, ösztönzéssel, ezen szakaszok neve *ösztön*.

Regula

Az igaz keresztyén ember minden ű dolgait Istennek és az Közbenjáró Krisztusnak dicsőségére tartozik fordítani.

Fohászkodás

Teremtettél, megváltottál, megszenteltél engemet, dicsőséges Isten, sőt elválasztottál engemet az te dicsőségedre. Cselekedd azt énvélem, hogy az keresztyénséget úgy kövessem, hogy tenéked az te dicsőségedet mindenekben megadjam. Cselekedd azt, mondom, énvélem, hogy tégedet, én Istenemet és én Krisztusomat dicsőítselek, belső és külsőképpen, lélekben és testben.

Az én értelmem ismerje meg a te dicsőségedet. Az én akaratom és kívánságom tiszteljen tégedet alázatosságban, bizodalomban, segítségül való hívásban és hálaadásban. Az én testem dicsőítsen tégedet minden ű tagaiban, minden magaviselésében, és minden beszédében. Adjad, Úr Isten,

furter Historischen Kommission. XIX, Nr. 2). Waldemar Kramer, Frankfurt am Main 1996. 131. — ADB = Paul ZIMMERMANN: *Petreus, Heinrich. Allgemeine Deutsche Biographie*. Band 25, Duncker & Humblot, Leipzig 1887. 519.

²⁹ RMNy 1081— lásd főntebb a 8. lábjegyzetet!

hogy minden én dolgaim légyenek az te nevednek dicsőségére és az én idvösségemre. Amen.³⁰

Ösztön

Tekintsd meg az keresztyén embernek nemességét, és az ő jóságos cselekedetét az hit által kövessed. Ha igaz nemes akarsz lenni, légy igaz keresztyén. Mind nevezettedben, s mind voltaképpen, mind az halálban, s mind az életben. Aki az Istentől nemesített meg, az Istentől születettik, mert az Isten azt mondja: Valaki, úgymond, engemet megtisztel, én is megtisztellem űtet. Azkik pedig engemet megutálnak, azok nemtelenek. Meglásd, hogy ne légy az Sátánnak fia, az bűnnek szolgálja, és az testnek s ez világnak rabja, mert úgy nemtelen és utálatos lész.³¹

Lukács pap éneke

Lukács pap éneke névvel terjedt el az *Így sír a fejér hattyú Neander vize partján* kezdetű ének, amely helyenként virágos költői stílusban elsiratta az erőskezű Hodászi Pap Lukács debreceni református püspököt 1613-ban.³² Nyomatott kiadásáról nem tudunk, több kéziratos változata ismeretes, ezek jó kétszáz évig terjedtek (részben bizonytalán úgy, hogy a hallásból megtanult éneket egyesek később emlékezetből leírták). Azért harminchét strófa a költemény hossza, hogy a szerző teljes neve is elférjen a versfőkben. Debreceni Szappanos itt legalább annyira korának mesterkedő poétája, mint a református keresztyén gyász megfogalmazója. Eltér egyéb munkáinak lelkeségétől, versíró mesterségétől is, egészen más arcát mutatja alkotóként. Szellemes a pünkösdi-táji illatozás és a bú eláradásának szembeállítás. Jól szól-e a költő az elköltözöttről?³³ Semmiféle életrajzi adatra nem utal, erényei között csak a pásztorolást és vigasztalást emlegeti a Biblia magyarázata mellett. Életéből csak a váratlan halálra céloz (prédikálás közben történt a szószéken), emiatt búcsúzás nélkül távozott Hodászi Lukács. Nyoma sincs az énekben olyan hangnak, ami a búcsúztató énekeket jellemezte temetési szertartásokon. Igaz, annak sincs jele, hogy gyász-szertartáson való elhangzásra gondolva írta énekét a költő, búcsúztatónak. Választalan kérdés támadhat bennünk, hogy valósággal ilyennek ismerte-e a kor a debreceni püspököt, akinek illetlenség lett volna árnyoldalát említeni?

A hivatkozott dallamnak is furcsa története van. A XIX. század végén ráfogták Huszár Gál *Adjunk hálát mindnyájan* kezdetű énekére,³⁴ (mert szerzőjét nem ismerték), hogy Dávid Ferenc írta, még hozzá némely elképzelések szerint dallamostól. Korábban ilyet senki nem állított. Azóta így jelenik meg az unitárius

³⁰ RMNy 1081, 5a–5b levél.

³¹ RMNy 1081, 243a–243b levél.

³² Kiadása RMKT XVII/1. 64. szám.

³³ Az ismert latin mondásnak az a helyes értelme, hogy *halottról jól (beszéljünk), vagy semmit!*

³⁴ RPHA 62. Alig van olyan énekeskönyv, amelyből később elhagyták.

énekeskönyvekben, nem vonta ezt kétségbe Révész Imre sem, ezért az 1948-as református énekeskönyvben ezzel a hibás szerzői megjelöléssel közölte Csomasz Tóth Kálmán. Nincs semmi bizonyító adat Dávid Ferenc énekköltő voltára, még kevésbé arra, hogy tájékozott volt zeneileg s dallamszerzéshez is értett. 1560-ban közölte Huszár Gál a dallamot és saját prédikáció utáni énekét énekeskönyve elején.³⁵ Az eddig ismeretlen dallamváltozat több kiadványban megjelent, nem is nehéz a régi református dallamokban tájékozott kottaolvasóknak; itt elég utalnunk rá. Hasonló értékű a kolozsvári dallam, 378. énekünk fölött, erre az alábbi néhány idézetet szintén könnyű énekelni, pl. a 15–16. versszakot:

Olyan immár életem, mint a megaszott fának,
Semmi hasznát nem érzem ennek is az áldott napnak,
Mert magva szakadott lelkem magát az árvaságnak
Bocsátotta búbanatnak.

Pünkösztben a szép rózsák kertekben virágoznak,
Mezőkben a violák gyengédeden illatoznak,
Tengeri pediglen búmnak habot akkor hajtanak,³⁶
Akkor többülnek s áradnak.

Debrecenben századokig hétköznapokon is prédikáltak, s a teljes Bibliát ismételtelen végigmagyarázták. Mégsem maradt korunkra, nem jelent meg nyomtatásban Hodászi Lukácsnak egyetlen bibliamagyarázata vagy egyéb munkája sem. Többek között azonban befejezte és kiadta Félegyházi Tamás kéziratban maradt Újszövetség-fordítását. Halála után még élő lehetett jó emlékezete, volt mit siratni a veszteségen, amint a 26. versszak állítja:

Zengőszavú pásztorát a nyájnak sirassátok,
Igaz magyarázóját Szentírásnak óhajtsátok,
Bús szívek vidámítóját, ha nem kősziklák vadtok,
Vélem együtt sirassátok!

Igaz sáfárnak nevezi a bibliai történet az elhunyt püspököt, aki hűséges volt a rábízottakban, és életéhez illeszti az okos szüzek példáját, akiknek kiszámíthatatlanul kellett várakozniuk, készek és felkészültek voltak mégis.

Olajjal bővölködő szüzekkel mint vigyázál,³⁷
A vőlegény, hogy eljő, készülve is találtatál,
Amelyért is ő nem mondja, hogy nem tudja, ki voltál,

³⁵ A monogram, az ének alatti GH = Gallus Huszár [Anaxius] jelentheti azt is, hogy Huszár Gál ezzel az énekkel bezárva külön kinyomtatta énekeskönyve elejét, speciménként, elküldte ajándéknak pártfogóinak, és például Kassára, ahová meghívták prédikátornak. Az 1560-as dallam helyenként eltér: RMDT (2017). 70/I. Az 1778-as debreceni dallamközlés eltéréseire lásd: RMDT (2017). 70/IV.

³⁶ *Hullám* értelme volt a korábbi magyar nyelvben a *hab* szónak, tehát ez a sor azt jelenti, hogy *bánatom tengerén egymást kergetve, egymásra torlódva áradnak a hullámok*.

³⁷ Az eszesek pedig lámpásaikkal együtt olajat vivének (Mt 25,4).

És a girából elloptál.³⁸ ...

Nehéz pályafutásod immáron megfutottad,
És kemény bajvívásod vitézlőképpen megvittad,
Ideje immár meglátnod te szerzett jutalmadat,
Mennyországi koronádat.³⁹

Elismerés és dicséret mellett célzás sincs arra ebben az énekben, hogyan vélekedett a kor a debreceni püspök és korábbi barátja, akkor már váradi esperes ellentétéről, azaz Újfalvi Imre (akit zenebonásként is emlegettek később, már Debreceni Ember Pál idején) fájdalmas, csúfos elítéléséről. Ha csak erre való célzásként nem akarjuk magyarázni a veresszakban említett kemény bajvívást. Elismerték-e valóban Hodászit egyházkormányzóként? Vagy jobbnak látták az elhallgatást? Milotai Nyilas István későbbi püspök, majd fejedelmi prédikátor megírta, hogy a szertartás rendjét a debreceni szokás szerint tanulta meg (a másik akkori prédikátor mellett) Hodászi Lukácstól.⁴⁰ Neki sincs rá egyetlen elítélő szava sem.

Újfalvi ügyét a XX. század róla szóló tanulmányai a kötelező ideológia szerint tárgyalták, tehát a zsarnoki klerikális reakció megtestesítője volt Hodászi Lukács püspök, ellenlábas a haladó, forradalmi újtó Újfalvi Imre. Átsiklottak ezen-azon, így azon is, hogy a sajnálatos személyes szembenálláson túl nem maradt semmiféle adalék a rábízott kerület lelkészein hatalmaskodó Hodászi Lukácsról. Nem emlegették azt sem, hogy nem maga ítélte, ő panaszos volt az eljárásban, hanem testületi döntést fogadtak el olyan személyek, mint a Felvidékről a szintén fejedelmi prédikátor, Alvinczi Péter, vagy Erdélyből az egyébként az Újfalvi pártolójaként emlegetett Traszki Lukács. Ugyancsak hasonló nagyvonalúsággal átsiklottak olyan részleteken is, hogyan becsmérelte és vádolta Újfalvi Imre korábbi barátját, akivel együtt több köszöntő latin verse jelent meg nyomtatásban, és akinek részes volt megválasztásában, beiktatásában (mint váradi esperes-lelkész, azaz egyházmegyéje püspöki hatáskörű vezetője). Ismételten (levelekben és prédikációkban) *babiloni kurva* néven emlegette az éltes Hodászit. Ugyanakkor nem tudhatjuk, hogy Újfalvi miféle rendet, egyházi szervezetet és az Erdélyi Fejedelemség helyett milyen államrendet óhajtott volna, mit hirdetett, mert a több mellé álló egyházmegye prédikátorai közül ismereteink szerint senki nem örökítette meg tanításait, és hamarosan teljesen egyedül maradt. Újabb feltárások azt sem igazolhatták, hogy Újfalvi a puritánok előfutára lett volna, ellenben énekeskönyvei szerkesztésében az európai és magyar örökségre támaszkodott, természetesenek tekintve, hogy breviáriumkiadásokat

³⁸ Körülbelül azonos jelentésben használatos a fordításokban a régi módon súlya szerint megnevezett ezüstpénz, a gira, mina, vagy talantum. Úgy látszik, Szappanos a Károlyi Biblia szerint nevezi meg: Uram, ímhol a te girád, melyet egy keszkenőben eltéve tartottam (Lk 19,20); vö. [...] elástartam a te talantomodat a földbe, ímé, megvan, ami a tiéd (Mt 25,25).

³⁹ Végezetre eltévettem nékem az életnek koronája... (2Tim 4,8); Légy hív mindhalálig, és néked adom az életnek koronáját (Jel 2,10).

⁴⁰ Kolozsvár, 1621; RMNy 1251, előszó.

nevezzen meg forrásul. Kezdeményezte pere újra való vizsgálatát 1973-ban Keserű Bálint, de aztán szinte semmi nem történt. Végül 2018-ban emlékülés volt Debrecenben, ezt követően a per elérhető anyagának először jelent meg a teljes anyaga, a kutatástörténet áttekintése, és a kritikai újragondolás.⁴¹

Összeesküvés históriája

Főntebb már említett és elveszett históriája mellett az újabb könyvészet és irodalomtudomány még egy éneket tulajdonít (esetlegesen) Debreceni Szappanos Jánosnak. Báthori Gábor ellen 1595-ben sikertelenül szőtt összeesküvést Kendi István. 300 négysarkú strófában írott magyar nyelvű históriás tudósító ének született erről, a XIX. században még hivatkoztak rá; azzal, hogy megjelent 1610-ben Debrecenben 4° alakban *Conspiratio Kendiana contra serenissimi [...] Transilvaniae Principem [...]* címmel.⁴² Példányt ebből sem ismerünk, kéziratos másolatból ismerjük helyenként csonka szövegét. Szenci Molnár Albert fontosnak tartotta, hogy latinra fordítsa s német barátai közt terjessze. Az ének két *ad notam* hivatkozása közül az egyik ma már ismeretlen, a másik az Amurat török császár históriájának dallama. Sok a régi és újabb találgatás és bizonytalanság az ének körül. Elég itt néhány sornyi idézettel jellemeznünk. Igazi terrorcselekménnyel, robbantással akarták volna a fejedelmet megölni, ezt a 104. versszakból tudjuk meg.

Urunk ágyának hol kell vala lenni,
Ott egy tonna port akara elásni.
De nem lőn ahhoz ideje ónéki,
Mert hogy urunk jó, híre kezde lenni.

Vallási, felekezeti oka van az összeesküvésnek, ez a résztvevő urak emlegetése során kiderül, hogy a protestánsokra fenekedő római katolikus főurak felől indult a fejedelmi hatalom megdöntésének terve (a 14. versszak szerint). Szappanos meggyőződésének része, hogy az igazi keresztyén hitet a protestáns (református) hitvallással azonosnak tekinti.

Az religiót az urak formálják,
Urunk keresztyén, azt igen orrolják,
Pápistaságot béhozni akarják,
Urunkat ugyan szembe ők bosszontják.

A hosszadalmas leírás, sok név és esemény elsorolása közben ismételten bukkanunk érdekes költészeti és nyelvi apróságokra, mostani célunkhoz képest azonban elég idéznünk, hogy a fenekedő urak viselkedését nem fogadja egyértelmű tetszés (24. versszak), de ők ismételten terveznek és próbálkoznak.

⁴¹ *Újfalvi Imre pere és műveltsége, Tanulmányok és szövegközlések.* Szerk. OLÁH Róbert. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen 2019.

⁴² RMNy 990. Historia, Báthori Gáboré címmel, kiadása kéziratos másolatból történt, RMKT XVII/1. 96. szám.

Ilyen gyűlésben így kell-é szólani?
 Az országot így kell-é fenyegetni?
 Ezen az ország megkezde zendülni,
 Kit látván, urak kezdének hallgatni.

Az egész történet summája megjelenik a 66–67. versszakban.

Ezt azelőtt is ő az több urakkal,
 Régen traktálta pártos társaival,
 Urunkat hogy el vesszessék halálval,
 És Kendi István bírjon az országgal.

Hol nyilazásban akarták megölni,
 Hol puskaporral házban felvettetni,
 Méreggel ismét néha megégetni,
 De az igazat Isten is őrizi.

Debreceni Szappanos János jószerecse-kívánással köszöntő és elmélkedő éneke a reformáció korának történet szemléletben fogant. Egyes soraiban különös nyomatékkal megjelent ez a látás, és megalapozta annak a Bocskai-képnek a fennmaradását, amely aztán tovább terjedt az irodalmi, képzőművészeti alkotásokban és a közvéleményben. Fontos vonásaiban máig maradandó.⁴³

⁴³ A jegyzetekben említettekén túl tájékoztatásul következzenek még időrendben néhány munka a kiterjedt szakirodalomból azoknak, akik szívesen olvasnának további részleteket. *Emlékezetre való dolgoknak rövid megjegyzései* címmel krónikát írt össze 1619-ben és a következő években Lorántffy Mihálynak (Zsuzsanna apjának) udvari papja, Szepsi Laczkó Máté (1576–1633) erdőbényei prédikátor. Kiadta MIKÓ Imre: *Erdélyi Történelmi Adatok, III.* Kolozsvár 1858. A hit és Magyarország hajnalcsillagának nevezi Bocskait. Azaz legalább csirájában hamar elkezdődött a történeti feldolgozás.

Az utóbbi évtizedekben, többek között, az alábbi munkák születtek (időrendben):

KESERŰ Bálint: „A «Conspiratio Kendiana» szerzője”, *ItK LXVII* (1963) 360–368.

BENDA Kálmán: *Bocskai István*. 2. kiad. Századvég, Bp. 1993.

BITSKEY István: *Eszmék, művek, hagyományok. Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomból*.

Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 1996.

NAGY László: *Egy szablys magyar úr Genfben. A sokarcú Bocskai István*. Hajdúsági Múzeum és Hajdúböszörmény Város Polgármesteri Hivatala, Hajdúböszörmény 2000.

Bocskai István testamentomi rendelkezése. Szerk. SZIGETHY Gábor. 2. jav. kiad. Holnap, Bp. 2001.

BITSKEY István: „Bocskai alakja a magyar irodalomban”, *Kisebbségkutatás XIII* (2004/3) 357–364.

EGYED Ákos: „Bocskai István, az államférfi”, *Helikon (Kolozsvár) XVII* (2006).

SZABÓ András: „Téged, Isten, dicsériünk”. *Bocskai István, Erdély és Magyarország fejedelme*. Bp. 2006.

VARGA Benedek: „Szempontok a Bocskai-felkelés ideológiájának európai kontextusához”, *Studia Caroliensia VII* (2006/1) 29–41.

PÁLFFY Géza: *Győztes szabadságharc, vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608)*. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 2009. (Századvég Füzetek 3)

PAPP Sándor: *Török szövetség — Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez*. Szeged 2013.

ABSTRACT

**János Debreceni Szappanos and his song wishing good luck
in war to Bocskai (*Militaris congratulatio*, 1605)**

Nearly a month before István Bocskai was elected and crowned as king of Hungary, the poem *Militaris congratulatio* consisting of 32 stanzas had been printed, and it ended up preserving the author's name (Hung. Debreceni Szappanos János). Only a mutilated copy of the poem has survived. Its original tune was not a military march but a melody used at burial services. The same author wrote a similar poem commemorating the sufferings of the people during the siege and occupation of Várad (Hung. Nagyvárad, Lat. Varadinum, Deutsch: Grossvardein, today Oradea in Romania) under the Turks, the poet being a keeper (*requisitor*) of the town archive. J. D. Szappanos was also the author of a poem to commemorate L. Hodászi, a Calvinist superintendent, who died on the pulpit preaching a Sunday sermon in 1613. This poem, never printed, was dispersed in manuscript copies for over two centuries. Perhaps Szappanos was also the author of a lament about the rebellion against another Transylvanian prince, G. Báthory, though the author's name is not recorded in the surviving copies of the 300 stanzas. He also translated a prayer book, *Christianus suspirans* by H. Petrus (1598) and O. Casman (1606), printed after the translator's death. The poet's fame even today is based on his congratulatory poem to celebrate prince Bocskai.

1. *külső lektor/external referee*: Dr. Fazakas Gergely Tamás, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi docens / Tamás Fazakas Gergely PhD, Faculty of Humanities of the University of Debrecen, Institute of Hungarian Literature and Cultural Studies, associate professor

2. *belső lektor/internal referee*: Dr. Bódiss Tamás / Tamás Bódiss DLA

Csaba Fekete PhD (Hungarian: Fekete Csaba) is a Reformed (Calvinist) minister who studied at the Reformed College of Debrecen, including a Gymnasium and Reformed Theological Academy, 1954–1964, than theology in Glasgow, Trinity College, 1959, library science at Eötvös Loránd University, Budapest, 1976–1979. Librarian in the old books department of the Transtibiscan Reformed Church District's Library (Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára), Debrecen, responsible for information and research since 1965, now retired. He deals with Hungarian Reformed church history, bibliography, liturgy and hymnology. (feketecs@silver.drk.hu)